

Publikacija

PALEMONIDAI. LIETUVIŲ NACIONALINIS IDENTITETAS IR PALEMONO „ROMĖNIŠKŲJŲ“ LEGENDŲ ĮTAKA JO FORMAVIMUISI NUO XVI A.*

Gintaras Beresnevičius

Įvadas

XVI a. Lietuvos metraštyje pasirodęs Palemono vardas ir gana sparčiai paplitusi legenda apie patricijus romėnus, atvykusius į Lietuvą ir pradėjusius čia steigti miestus, organizuoti dinastinę romėnišką-lietuvišką valstybę, esmingai prisidėjo prie lietuvių identiteto formavimosi XVI a. ir vėlesniais šimtmečiais. Vėliau istorinė kritika atmetė Palemono legendą, ir ši liko vien romantikų dispozicijoje, pašiepiama vadinamųjų tyrųjų metodologijų, t. y. pozityvizmo. Tačiau kelis šimtus metų Palemonas buvo visiškai istorinė arba bent jau centrinė visų Lietuvos kilmės legendų figūra. Ar Palemonas egzistavo, ar ne, nėra jokio skirtumo, nes jis ne vieną šimtmetį grindė LDK ideologiją, o ideologijoms apskritai būdinga remtis neverifikuojamais teiginiais. Palemono legenda kadaise buvo pakankamai verifikuojama ir ieškant patvirtinimų istoriniuose analuose, ir liaudies atmintyje. Ji buvo mokslinė ar

nemokslinė ne mažiau ir ne daugiau nei dabartinės mokslinės teorijos apie etnogenetinius procesus.

Ne viskas taip paprasta, kaip aiškina įsigalėjusi teorija, kad Palemonas yra XVI a. renesansinio romantizmo produktas, nes romėniškos kilmės ir romėniškų legendų pėdsakai netiesiogiai buvo paliudyti gerokai anksčiau, praktiškai nuo XIV a., – ir šią tradiciją pradėjo ne Lietuvos, o kryžiuočių ir lenkų metraštininkai, vargu ar buvę suinteresuoti sukurti romėnišką lietuvių ir prūsų genealogiją. Bet kokiu atveju ir LDK, ir Prūsijoje būtent XVI a. paplinta legendinės kronikos apie baltų kilčių atsiradimą – matyt, atsirado poreikis užrašyti žodines tradicijas siekiant įtvirtinti identitetą per kilmės legendas. Kas tie lietuviai, nebuvo paprasta atsakyti. Istoriniai antikios šaltiniai apie Lietuvą ir lietuvius tylėjo, matyt, dėl to, kad tai buvo sąlygiškai naujas vardas, nei Herodoto, nei Tacito laikais neegzistavęs. Nors antikiniams šaltiniams ir galindai, ir sėliai, ir sūduviai buvo žinomi, Lietuvos vardas liko negirdėtas: galbūt gana nedidelį etnosą Lietuvos centre buvo nustelbę kaimynai arba jie buvo žinomi kokiais nors kitais vardais.

* Publikuojame vieną paskutiniųjų doc. dr. Gintaro Beresnevičiaus (1961–2006) straipsnių, kuris buvo parašytas 2006 m. pavasarį kaip projekto LITTERA tiriamasis darbas. Deja, autorius nebespėjo galutinai parengti straipsnio kaip mokslinės publikacijos.

Jei ne Palemonas, Lietuva ir lietuviai nebūtų turėję užnugario ir tebūtų likę lenkų bei teutonų giriose atrasti „gamtos vaikai“, kuriems atėjūnai ir sąjungininkai perdavė religiją, kultūrą, įkūrė miestus ir t. t. Palemono ideologema, tiesiogiai ar netiesiogiai, buvo pripažįstama ir sąjungininkų, ir priešininkų, tačiau ne viskas taip paprasta: Palemono vardas išties Lietuvos metraštyje minimas jau XVI a., bet romėniška tradicija ir romėniška lietuvių kilmės ideologija atsirado gerokai anksčiau.

Problemos priešistorė

Palemono legenda, žinoma iš Lietuvos metraščio (Bychovco kronikos), Motiejaus Strijkovskio, Alberto Vijūko-Kojalavičiaus ir vėlesnių romantinių redakcijų, tapo mažų mažiausiai keturiems šimtmečiams lietuvių savimonę konstruojančia ir palaikančia ideologine ašimi. Ne tik Palemono, Romos aristokrato, atvykimas, bet ir visa legendinių kunigaikščių iki Mindaugo plejada tapo vėlesnės, bent jau aristokratų lietuviškos-lotyniškos, identifikacijos pagrindu.

Pirmiausia derėtų aptarti lietuvių ir apskritai baltų kilmės versijas, kurios Lietuvoje, Lenkijoje ir Vakarų Europoje buvo žinomos „iki Palemono“, arba iki sudarant Lietuvos metraščių, iki atsirandant išlikusioms „prūsiškosioms“ kronikoms, t. y. iki XVI a. pirmosios pusės. Visi kronikose skelbiami legendų intarpai dažnai kritikuojami kaip vėlyvos istoriografijos produktas, vien jau dėl to savaime nepatikimi. Tačiau kritikuojant XVI a. šaltinius nepaisoma lietuvių romėniškosios kilmės teorijos XV a. šaltiniuose ir, kaip bus matyti, net dar šimtmečiu anksčiau. O kad romėniškoji kilmės hipotezė veikė bent jau XV a., pripažįsta ir kritiškai nusiteikę istorikai, plg.: „XV a. Lietuvoj susidarė ir plėtojosi įdomi teorija, tvirtinanti, esą Lietuvos kunigaikščių dinastija ir aukštoji bajorija yra ki-

lę iš romėnų didikų, užklydusių į Lietuvą. Ta teorija šiandien jokios kritikos neišlaiko ir yra įdomi tik kaip tų laikų historiografijos padaras. Tačiau savo laiku ji buvo tiek stipriai įsigalėjusi Lietuvoje ir kaimyninių valstybių visuomenėje bei istorijos veikaluose, jog net 400 metų buvo laikoma tikru ir neužginčijamu istorijos faktu“¹.

Remiantis istoriografija, pirmasis lietuvius iš romėnų ėmėsi kildinti Janas Dluogošas (1415–1480), kartu pabrėžiama, kad veikiau jis pirmasis šią tradiciją *užrašė*. Vertėtų pamėginti be išankstinių nuostatų apžvelgti Dluogošo fragmentus apie lietuvių kilmę. Palemono jis dar nemini.

Aprašydamas 997 m. šv. Adalberto (tikr. Vaitiekiaus) kankinystę Prūsijoje, pateikia kiek informacijos apie Prūsiją – čia jis kompiliuoja remdamasis Petru Dusburgu² (jei juo tiesiogiai ir nesirėmė, matyt, sekė Nikalojumi iš Jerošino) ir pridėda savo samprotavimus: „Prūsai turėjo savitą kalbą, kilusią iš lotynų, giminingą lietuvių kalbai ir į ją panašią, garbino beveik tuos pačius dievus, turėjo tuos pačius papročius bei apeigas ir vieną tikrą vyriausią apeigų žinį, gyvenantį jų valstybės svarbiausiame mieste, pavadintame *Romowe*; tas pavadinimas kilęs iš Romos [...]“⁴. Pripažįstama, kad prūsai, lietuviai ir žemaičiai turi tuos pačius papročius, vieną kalbą ir yra gentainiai. Kilus pilietiniams karams tarp Cezario ir Pompėjaus, liepsnojant Italijai, jie, palikę seniausias gyvenvietes, atkeliavę

¹ Konstantinas Avižonis, „Lietuvių kilimo iš romėnų teorija XV ir XVI a.“, *Konstantinas Avižonis, Rinktiniai raštai III*, Roma, 1982, 245–275, 245.

² Nepaisant įsigalėjusios nuomonės, kad Dusburgo kronika Dluogošas tiesiogiai nesinaudojo, šiuo metu istoriografijoje šia teze kartais stipriai suabejojama, plg. A. Semenčiuk tiesiog lentelėmis išdėstytus sutampantčius Dluogošo ir Dusburgo tekstų fragmentus: A. Семенчук, „Фольклорные традиции Великого княжества Литовского в польских хрониках второй половины XVI века“, *Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis*, Vilnius, 1998, 202–203 ir kt.

į šiuos kraštus, kuriuose dabar tebegyvena, įsirengę būstus giriose, apleistose vietose, paupiuose, senuosiuose raistuose ir pelkynuose. Įkurtą svarbiausią miestą Romos pavyzdžiu pavadino Romove ir apgyvendino čia vyriausiąjį apeigų žynį. Ir nors pačių genčių, tokių kaip lenkai, čekai, rusai, pavadinimai skiriasi, jos daug kuo panašios. Vis dėlto manoma, kad kilusios jos ne iš to paties kamieno ir kalbėjusios ne viena kalba: prūsų kilmė buvusi kitokia negu lietuvių ir žemaičių.

Toliau pasakojama Hanibalo karų laikų istorija, kur susiejamas Bitinijos karaliaus Prūsijaus sąskambis su Prūsijos vardu: „Sumuštas ir nugalėtas Prūsijus su savo Bitinijos gentimi bėgo nuo romėnų ir nuvyko į šiaurės šalį, kurią pavadino savo vardu Prūsija. Beje, Bitinijos tautos pėdsakai išliko ir iki šių dienų, nes kai kuriuos prūsus, išlaikiusius senąją kalbą, galima suprasti iš eoliečių, dorėnų, atikiečių ir jonėnų kalbų žodžių“ (BRMŠ I 545–546, 565–566; čia ir toliau cituojant Dluogošą – Daivos Mažiulytės vertimas).

Kokią pozityvią informaciją galima gauti iš Dluogošo „prūsiškojo“ fragmento? Istorijas apie Cezarį, Pompėjų, Hanibalą ir Prūsijų reikėtų atmesti (nors Prūsijaus – Bitinijos atvejis aiškintinas filologiškai ir mitologiškai, gal net istoriškai / geografiškai, jis čia nenagrinėjamas). Tai akivaizdi kompiliacija, istorinių faktų „pritempimas“, tačiau kai kuri medžiaga verta didelio dėmesio, nes joje Dluogošas „netyčiomis“ pasako daugiau, nei manosi pasakojantis.

Dluogošo filologinė kompetencija leidžia nustatyti prūsų, žemaičių, lietuvių giminystę, lyginti šių etnosų kalbas su lotynų kalba bei graikų dialektais ir taip pagrįsti mintį apie šių tautų kilmę iš Romos ar Mažosios Azijos. Tačiau Dluogošas tik *pagrindžia* tą idėją, bet ne ją sukuria. Tai filologinė verifikacija, tik verifikuojamas kažkoks jau egzistuojantis, mums dar nežino-

mas *pasakojimas*. Tačiau pasakojimas nežinomas mums, o ne Dluogošo informatoriams ir pačiam Dluogošui. Jis aiškiai suvokia susidūręs su jau egzistuojančiu pasakojimu. Tai jau žinomas, pripažintas faktas, plg.: „Pripažįstama, jog [...] kilus pilietiniams karams tarp Cezario ir Pompėjaus...“, „vis dėlto manoma, jog“, „sakoma, jog“. Regima pakankamai susiformavusi žodinė tradicija: *sakoma, manoma, pripažįstama*, kurią Dluogošas aprašinėja papildydamas ir pagrįsdamas sava filologine kompetencija. Taigi užrašoma žodinė tradicija, tačiau kokia jos fazė, kokia aplinka, iš kieno lūpų ji užrašoma – klausimas, prie kurio dar teks grįžti.

Dluogošas pažymi, kad prūsų ir lietuvių, nors šiaip ir giminingų tautų, kilmė aiškinama skirtingai. Jis pats mėgina tuos skirtumus kaip nors pagrįsti. Be to, Dluogošui žinoma, kad bemaž bendrakalbių prūsų ir lietuvių kilmę aiškina skirtingos *pasakojamosios* tradicijos. Dluogošui tai neparanku, jis mėgina kaip nors šios prieštaros išvengti, nors jos ir neslepia: „*sakoma, jog prūsų kilmė buvusi kitokia negu lietuvių ir žemaičių*“. Vadinasi, jis remiasi *sakytine* tradicija, kurią reikia perdirbti pagal XV a. istoriografijos madas, o ne perteikti kaip tokią, paversti atpažįstama to laiko istoriografiniame kontekste.

Dluogošas, aiškindamas romėniškąją hipotezę, įveda Romos ir Romovės paralelę, artimą Dusburgo žinioms, tačiau ją susieja su atvykėliais, kurie „atkeliavę... įkūrę Romovę... apgyvendino čia... vyriausiąjį savo apeigų žynį“.

Atkreipus dėmesį jau į XIV a. tenka pagrįžti, kad Dluogošas tik rutulioja tai – bent jau prūsų atveju – kas buvo žinoma dar teutonams, jis teigia: „Šios klastingos tautos [gyvenamų žemių] viduryje – Nadruvoje – buvo vieta, kurią vadino *Romow*, gavusi savo vardą nuo Romos, o ten gyveno žmogus, vadinamas kriviu, kurį gerbė kaip popiežių, mat kaip jo šventenybė popiežius valdo visuotinę tikinčiųjų Bažnyčią, taip ir

krivio valiai bei žodžiui pakluso ne tik suminėtos gentys, bet ir lietuviai bei kitos gentys, gyvenančios Livonijos žemėje [...] Be to, jie garbino, kaip buvo įprasta senovėje, negęstančią ugnį“ (BRMŠ I 333–334, 344 – Leono Valkūno vertimas).

Dusburgas pats priklauso ordinui, su juo susietas emociškai ir ideologiškai, tai pastebima iš jo kronikoje esančios gausybės ideologinių intarpų, kur jis keikia prūsus, lietuvius ir kitus pagonis. Šiaip Romos ir Romovės paralelė būtų puiki proga pakalbėti apie Velnią, mėgdžiojantį dieviškuosius dalykus, ar pan., tačiau šioje vietoje apsieinama be jokio deramo komentaro. Dusburgas tiesiog pasako: *Romow, trahens nomen suum a Roma* (BRMŠ I 334), ir šis, galima sakyti, religinis geografinis akibrokštas nekommentuojamas.

Taigi vien šis fragmentas kelia įtarimą, kad 1323 m., Dusburgui sudarant *Prūsijos žemės kroniką*, kažkokie gandai apie „romėnišką“ legendinę tradiciją Prūsijoje jau buvo pasklidę.

Baigiant svarstyti „prūsiškąjį“ Dluogošo fragmentą galima atkreipti dėmesį į dar vieną keistenybę, kurią Dluogošas sąžiningai pamini, tačiau kurios nekommentuoja: atvykėliai italai, iš esmės turėdami „legendinę galimybę“ apsigyventi pakrantėje, aukštumose (o kas gali trukdyti valdovų kilčiai jos užimtame krašte?), padaro kažką visiškai netikėta – atvykėliai „įsirengę sau būstus giriose, apleistose vietose, paupiuose, senuosiuose raistuose ir pelkynuose“ (BRMŠ I 545, 565 – *apleistose vietose* („desertis locis“) gal reikėtų keisti į *dykrose*, t. y. tuščiose teritorijose tarp genčių, žinomose iš Prūsijos archeologijos). Ši Dluogošo informacija – aukso vertės.

Atvykėliai romėnai ar italai, atsikėlę į baltų teritorijas, randa ten gyvenančius vietinius, tai akivaizdu, nors Dluogošas (šioje vietoje) to ir nepabrėžia. Nereikia išsamios hermeneutikos norint suvokti, kur gyventojus galima buvo aptik-

ti: geriausiose vietose, pakrantėse, upių santakose, *prie miškų*, o ne *miškuose*, derlingose žemėse. Kad atvykėliai apsigyveno kemsynuose, šabakštynuose ir dykrose, liudija, jog jų atvykimas buvo ne koks triumfo žygis, kaip būtų galima numanyti, ir jog jiems teko apsigyventi tuo metu neužimtose, taigi prasčiausiose, vietoje. Vadinasi, Dluogošas žino daugiau, nei rašo, arba tiesiog nesusimąstęs perduoda žodinę legendinę tradiciją, kur minimas ir pradinio apsigyvenimo prasčiausiose vietose motyvas. Vadinasi, legendinė žodinė tradicija egzistuoja bent jau Dluogošo laikais ir iš jos jau galima susidaryti šią tokią vaizdinį.

Atvykėlių nėra gausu, jie nėra pernelyg pajėgūs kovotojai, nes nesugeba užimti pilių, kaimų, didesnių gyvenviečių, įsikurti pakrantėje. Jiems daugmaž leidžiama pasilikti kemsynuose. Tai Dluogošas pasako nenorėdamas, o gal ir netyčia. Jis italus vaizduoja su didesne pompastika nei nežinoma tradicija, kurią jis mėgina pritaikyti savo meto ideologijos, genealogijos ir politikos interesams.

Dluogošas romėnų / italų hipotezę rutulioja dar keliose vietose. Vėl daugelį kartų jis demonstruoja filologinę kompetenciją ir antikinės istorijos išmanymą, dviem būdais modeliuodamas romėniškąją lietuvių kilmės versiją. Skyriaus *Lietuvių kilmės, jų tikėjimo bei senųjų papročių aprašymas* pirmieji sakiniai tokie:

„Nors ir mažai žinoma, kadangi to neminėjo nė vienas rašytojas, kaip, koku būdu ir kada lietuvių ir žemaičių gentys atsikraustė į šį šiaurės kraštą, kuriame dabar gyvena, ir iš kokios giminės ar genties save kildina, tačiau tam tikri posakiai, kalbos skambesys ir įvairių daiktų, reiškinų pavadinimų panašumas į lotynų kalbą leidžia spėti, kad lietuviai ir žemaičiai yra lotynų kilmės. Atsiradę jeigu ir ne iš romėnų, tai bent iš kurios nors lotynų giminės per pilietinius karus, kurių pirmasis vyko tarp Marijaus ir

Sulos, o po to tarp Julijaus Cezario ir didžiojo Pompėjaus; karų dalyvių ipėdiniai bėgo iš senųjų gyvenviečių ir tėvynės, manydami, jog visa Italija pražūsianti nuo pilietinių žudynių; likusieji gyvi su žmonomis, gyvuliais ir šeimynykščiais pasitraukė į tuščias ir negyvenamas, nuolatinių šalčių kaustomas, tik laukinių žvėrių lankomas sritis, į šiaurės kraštus, kuriuos rašytojai vadina užkampiu“ (BRMŠ I 555, 575).

Toliau Dlugošas etimologizuoja Lietuvos vardą (nuo *Litalija*), pasakoja apie romėnams ir lietuviams bendrus dievus („sulotynindamas“ lietuviškuosius), papročius, ritualus (mirusiųjų deginimą, giraitėse atliekamas religines apeigas, etc.). Taigi jis visokeriopa bando pasinaudoti duomenimis, kad tik bet kokia kaina pagrįstų lietuvius esant vienu ar kitų laikų romėnų ar bent jau italikų palikuonimis. Šis fragmentas nėra pernelyg vertingas, nebent pabrėžimas, kad italų emigrantai atkanka į tuščias, tegu ir atšiaurias, nežinomas, bet negyvenamas žemes. Dlugošui reikia pabrėžti atvykėlių pirmapradiškumą, nors ankstesniame fragmente jam prasprūdo frazė apie nelabai palankią atvykėlių padėtį. Kalbėdamas apie lietuvių ir žemaičių kilmę Dlugošas atvirai pasako, kad apie ją „mažai žinoma“. Kad gautų daugiau žinių, jis elgiasi visiškai moksliskai – įsiveda filologinį ir istorinį aparatą. Vis dėlto „mažai žinoma“ nelygu „nieko nežinoma“. Dlugošui tas aparatas reikalingas ne kokiai nors lietuvių kilmės versijai sukurti, o antikinės genealogijos detalėmis apipinti kažką jau esama. Jis skundžiasi informacijos stoka, kad apie lietuvių ir žemaičių kilmę „neminėjo nė vienas rašytojas“, t. y. prisipažįsta neturįs istoriografinio pagrindo po ranka. Bet juk „yra pasakojama“ ir pan. – žodinė tradicija tikriausiai yra, jam tereikia pagal savo išmanymą susieti legendas su istorija.

Kitame skyriuje, *Lietuviai įkuria Vilniaus miestą [...]*, Dlugošas pradeda: „Lietuviai, žemai-

čiai ir jotvingiai, kad ir skirtingai pasivadinę, kadaise buvo viena gentis, kildinanti save iš romėnų ir italų“ (BRMŠ I 557–577). Čia jau be jokių apylankų teigiama *kildinanti*, bet tai dar syk nurodo egzistuojančią – tikriausiai žodinę – tradiciją. Toliau Dlugošas, nelabai mėgindamas suvesti galą su galu (ką tik kalbėjo apie italikus, pabėgusius Marijaus ir Sulos kivirčių laikais), pasakoja: „Šie žmonės buvo romėnai, pabėgę įsiliepsnojus pilietiniams karams tarp Julijaus Cezario ir Pompėjaus. Per tas kovas jie buvo Pompėjaus pusėje, bet kai Pompėjus buvo nugalėtas [...] jie, palikę Romą, su visu turtu ir vergais septyni šimtai keturiasdešimtais metais nuo Romos įkūrimo patraukė į šiaurės kraštus, kad ten saugiai ir be pavojaus galėtų gyventi“ (BRMŠ I 557, 578).

Atmetus visas antikines grožybes, iš šios tradicijos galima susidaryti tokį vaizdinį: į Šiaurę, ieškodama saugaus prieglobsčio, su šeimomis, gyvuliais, vergais slenka kažkokia grupė iš – labai apytikriai – Vakarų ar Pietų. Atvykusi ji turi tam tikrų nedidelių problemų su vietos gyventojais, vėliau asimiliuojasi, gal ir įgyja politinę įtaką. Tačiau apie jokią antplūdį, užkariavimą, etninės situacijos pakeitimą, rodos, nėra kalbos.

Ši situacija pati savaime dar nenurodo nei į Romą, nei į Bitiniją – tai nėra koks romantiškas Sulos ar Marijaus šalininkų šuolis pas hiperborėjus, greičiau tai klasikinis tautų kraustymosi epochos epizodas. Ir tai nieko ypatinga: Europoje tokios grupės keliaudavo iš krašto į kraštą, kol galiausiai suformavo šiuolaikinių etnosų pagrindus ar dažniau detales. Romos ir net XV a. Krokuvos ar Vilniaus požiūriu (juolab XIV a., kai lietuviai Europai ir taip „savaime“ buvo barbarai pagonys) legenda apie kažkokios „barbariškos ordos“ atsikraustymą ideologiškai buvo netinkama – ją reikėjo pakeisti, ir XV a. tam darbu atsidėjo Dlugošas. Jis stengėsi:

Lietuviai anksčiau save vadino *litalais*, bet laikui bėgant *v* buvo pridėta, o *l* pasikeitė į *n*, taigi kitos gentys juos ėmė vadinti *litvanais* – lietuviais. Iš Romos ir Italijos išvaryti pilietinių karų bei riaušių, slapčia užėmė tuščias, negyvenamas vietas tarp Lenkijos, Rusios, Livonijos ir Prūsijos, kurias didesnę metų dalį kaustė labai stiprūs žiemos šalčiai. Ten jie įkūrė pirmąjį miestą Vilnių, kuris ir šiandien yra svarbiausias to krašto miestas, pavadintas kunigaikščio Vilijaus vardu, kadangi jo vadovaujami paliko Italiją ir atvyko į šias žemes. Šį miestą juosia Vilijos ir Vilnios upės, gavusios pavadinimą nuo to paties kunigaikščio vardo (BRMŠ I 558, 578).

Tačiau ši Dluogošo versija, sostinės ir dar dviejų upių vardų kilmę susiejanti su romėno Vilijaus vardu, lietuviams netiko: jie turėjo savo legendas, kurios kirtosi su akivaizdžiai sukonstruota versija. Tai simptomiška – melas legendoje nebuvo reikalingas, buvo galima modeliuoti, aiškinti, plėsti jau esančią tradiciją, bet nieku gyvu ne kurti naujos. Darsyk Dluogošas pabrėžia faktą apie „tuščias“ žemes. Neaišku, ar jos reikalingos jam, kaip darnios teorijos kūrėjui, ar Krokuvos–Vilniaus ideologinei ašiai, jogailaičiams: norima parodyti, kad lietuviai – „grynakraujai“ romėnai, su vietos gentimis nesumišę, nes jų nebuvo. Tai iš dalies kertasi su Dluogošo prūsų kilmės aiškinimu – kad atvykėliai apsigyveno miškuose ir pelkėse, vadinasi, prasčiausiose vietose (t. y. geresnėse kažkas jau gyveno), iš dalies atskleidžia patį tuo siekiamą tikslą: nuryti apie vietos gyventojus atvykėlių pirmapradžiškumui pagrįsti. Beje, šiame fragmente Dluogošas jau nebeteigia „pasakojama, kad“, o sako tiesiai: „užėmė“, „atvyko“. Toliau jis rašo:

Iš pradžių, kaimynams nesikišant, gyveno naudodamiesi savo teise kaip norėjo, o paskui, kai smarkiai padaugėjo gyventojų, nusiaubė žemutinį kraštą prie Prūsijos (kurį savo kalba pavadino Žemaitija, tai reiškia žemutiniu kraštu), prisišlięsusį prie tolimiausių Lenkijos žemių, kurias jie vadina Jarašonais (BRMŠ I 558, 578).

Taigi iš Vilniaus, Rytų Lietuvos, Lietuvos siaurąja prasme, veržiamasi į Vakarų. Tai legendinė tradicija, tačiau kartu ir principinis trumpas istorijos kursas, plg.: „rytų baltai I tūkstantmečio viduryje ėmė veržtis į šių dienų Vidurio, o vėliau į Vakarų Lietuvą, asimiliuodami vietinius gyventojus. Šitaip lietuvių gentis praplėtė savo teritoriją ir patraukė naujų žmonių“³.

Taigi legendos nekuriamos šiaip sau, jos kaip tik jungia dabartį su pirmtakais, pradžia, ir kad Lietuvoje XIV a. tikrai funkcionavo pasakojimai apie lietuvių kilmę, tarkim, iš Romos imperijos, abejonių nėra. Būtent šie pasakojimai, matyt, ir buvo pateikti Dluogošui (labai tikėtina, kad tų pasakojimų versija buvo ne viena), šis jas pasistengė „moksliškai“ apdoroti, verifikuodamas filologiškai ir istoriškai: pasiremdamas antikos autorių daugiau nei šykščiomis žiniomis apie baltišką teritorijas ir vardus, sužinojo apie Prūsijų, Bitinijos karalių ir nustatė, kad lietuvių protėviai galėjo iškelti iš Romos, – supranta, logiškiausia jam pasirodė, kad tai galėjo įvykti pilietinių karų ir suiručių metais. Bet Dluogošas tiesiog stengėsi apdoroti jau esamą tradiciją. Ji lietuviams turėjo būti žinoma, kitas klausimas – kam būtent? Aristokratams, kariams, liaudžiai?

Istorikų nuomone, šios legendos gyvavo ir susidarė būtent tarp aristokratijos, plg.:

XIV a. gale ir XV a. pradžioje, vis dažniau susiduriant su lotynų kalba, negalima buvo nepastebėti jos panašumo į lietuvių kalbą. Šiuo panašumu susidomėjo ypač Lietuvos šviesuoliai, kurie jau XIV a. pabaigoje ėmė lankytis po užsienius [...] Arčiau susipažinę su lotynų kalba ir susidomėję jos panašumu į lietuvių kalbą, lietuvių šviesuoliai humanizmo įtakoje pradėjo tyrinėti senovės romėnų istoriją ir raštus. Čia jie

³ Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija I. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius, 1999, 23.

taip pat rado panašumų tarp senovės romėnų ir pagonių lietuvių tikybų. Belyginant abiejų tautų kalbas, tikybas ir papročius, kilo mintis, ar tik lietuvių proseniai nebus turėję kokių artimesnių ryšių su Italija. Taip pamažu kilo ir susidarė ypatinga, mums šiandien gana keistai atrodanti teorija, pagal kurią lietuviai būsią ainiai romėnų, žiloje senovėje į Lietuvą atkeliavusių, o lietuvių kalba – tai tik per amžius apkritusi lotynų kalbos tarmė⁴.

Tai įtikėtina, tačiau joks šaltinis iki Dlugošo (ne lietuvių, kaip žinoma) to nepatvirtina, visa ši citata – tai prielaidų virtinė, į XIV–XV a. pradžią suprojektuojanti XVI a. humanistų idėjas, nulemtas jau visai kitokios politinės, ideologinės, religinės ir bendros kultūrinės (Renesansas!) aplinkos. Pagrindinė prielaida – pastebėjus panašumus, „kilo ir susidarė teorija“. Ši prielaida lygiai taip pat pagrįsta, kaip ir teiginys, kad Palemonas išvyko iš Romos pilietinių karų metais. Jos nei paneigti, nei įrodyti neįmanoma, taigi ji nemokslinė. Ši aksioma reikalinga tam, kad ja remiantis kaip nors pavyktų paaiškinti viso ideologinio etninio legendinio komplekso atsiradimą tarytum iš niekur.

Kita vertus, akivaizdu, kad šviesuomenės susidūrimas su lotynų kalba, antikos istorija, religijomis negalėjo nepalikti pėdsakų. Krokuvos ar Italijos universitetuose studijuojantys lietuviai negalėjo nepastebėti Europos susižavėjimo antika ir jiems identifikavimasis su antikine, konkrečiai Romos, tradicija išties galėjo pasirodyti puikiu būdu patiems tapti vos ne tiesioginiu žavėjimosi objektu.

Kitas klausimas – kodėl sukta Romos, Italijos link? Gal ir dėl lotynų kalbos, bet Dusburgas Romovę su Roma gretino dar 1323 m., kai prūsai ir lietuviai aršiai kovojo su Europa, o ne studijavo klasikinę filologiją. Ir išties kodėl Ro-

movė ir kodėl *Romainiai*, ir kodėl *Palemono* kalnas palei Seredžių? Net pripažinus pastarąjį vardą esant vėlyvos kilmės, vien tai, kad jis išliko nuo seno, rodo, jog ir liaudžiai Palemonas nebuvo nežinomas.

Toliau Konstantinas Avižonis perpasakoja Dlugošo filologines ir istorines motyvacijas, gana aiškiai atskleidamas, kaip Dlugošas sieja detales. Lygindamas Lietuvos metraščio sąsajas su Dlugošo pateikiama medžiaga, Avižonis pažymi: „Dlugošas romėnų bėglių vadu buvo sugalvojęs kažkokį Vilių, įsteigusį Vilniaus miestą, kas aiškiausiai prieštaravo lietuvių tautos padavimams, anot kurių, Vilnių įsteigė Gediminas“⁵. Taigi prieinama prie legendų ciklo esminio turinio: yra mokslo apraiškos ir yra tradicija, tuodu dalykai skirtini, tačiau Avižonis jų nenagrinėja – taip elgiasi visi istorikai. Toliau jis puikiai analizuoja legendos sklaidą vėlesniais amžiais, Mykolo Lietuvio, Strijkovskio, kitų autorių. Galima pastebėti, kad legenda susiejama su tuomečiais dinastiniais, ideologiniais etc. poreikiais, ir šie procesai savaime suprantami. Tik toliau Dlugošo ir menamos studentų sugalvotos teorijos (kuo ne „mokyti žemaičiai“ iš XIX a. pr.?) neplėtojamos. Tad visa studija skirta vienam klausimui – lietuvių romėniškos kilmės ir Palemono legendos variacijoms XV–XVI a. Straipsnio pabaigoje, darsyk grįžtant prie teorijos atsiradimo laiko ir aplinkybių, konstatuojama: „Aš manau, kad teoriją ir bus sudarę lietuvių didikai XV a. pirmoje pusėje“⁶. Dlugošas negalėjo jos nepaisyti net norėdamas: „Matyti, tais laikais ta teorija jau taip labai buvo paplitusi, kad net Dlugošas, išėjęs didelio Lietuvos prieš Zbignievo Olesnickio politinę mokyklą, atpasakojo ją kaip neginčijamą faktą“⁷. Tačiau vi-

⁴ Avižonis, 246.

⁵ *Ten pat*, 251.

⁶ *Ten pat*, 268.

⁷ *Ten pat*, 272.

si tie pasakojimai iš esmės beviltiški istoriko požiūriu: „Taip labai anuomet buvo paplitusi legendinė teorija, šiandien jokios kritikos nebereikalinga ir istorijos mokslo be pasigailėjimo atmesta“⁸.

Bet viskas ne taip paprasta. Jei Dluogošui teko pačiam aiškintis, modeliuoti romėnų hipotezę, tuo pat metu kartkartėmis priduriant, kad lietuviai nesiprausę, buki, klastingi, žiaurūs etc., vadinas, jis buvo susidūręs su tradicija, kurios nepaisyti buvo neįmanoma. Tai buvo legenda apie kilmę, paaiškinanti ir Lietuvos genezę, ir bent jau kilmingųjų romėnišką kilmę, Lietuvos plėtrą, kunigaikščių genealogijas, stulbinamą lietuvių ir lotynų kalbų panašumą.

Pradedama asimiliacija, atvykėliai ima naudotis atsigabentu turtu, kariniais ištekliais ir palengva sujungia aplinkines gentis iš pirmojo savo centro, esančio maždaug Vilniuje (jo vietoje), Lietuvoje siaurąją prasme, – įsigali iš esmės būsimosios Mindaugo Lietuvos teritorijoje.

Palemono legenda. Turinys ir hermeneutinės analizės bandymas

Palemonas minimas tik Lietuvos metraštyje (Bychovco kronikoje) 1520–1530 m., vardas klišėva pačiam raštininkui, jis iš pat pradžių Palemoną pagal antikines asociacijas pavadina *Apolonu* (BRMŠ II 370), tik vėliau ima kartoti Palemono vardą, ir šis įstringa atmintin jau visiems metraštininkams. Beje, Apolono vardas čia gal nėra vien suklydimas: Apolonas buvo laikomas Šiaurėje gyvenančių hiperborėjų globėju ir pats, remiantis antikinėmis legendomis, šaltąjį metų laiką praleisdavo būtent pas juos. Galbūt religiniu ir geografiniu požiūriu Palemonas ir negalėjo orientuotis į kokį nors kitą dievą. Hiperborėjai, pusiau mitiniai dar Herodotui žinomi

⁸ Avižonis, 273.

Šiaurės gyventojai, laikyti taikiais, religingais, savitame Šiaurės rojuje gyvenančiais ir su dievais tiesioginius kontaktus palaikančiais žmonėmis.

Įsikurdimas

Kai Palemonas su bendražygiais priplaukia būsimosios Lietuvos žemes, šias vietas pripažįsta esant geras, čia esama visko, ko reikia norint apsigyventi, įsikurti:

Plaukdami Nemunu aukštyn, pasiekė Dubysos upę ir, įplaukę į tą Dubysos upę, pamatė abipus aukštus kalnus, o už tų kalnų – plačias lygumas ir vešlius ažuolynus, lūžtančius nuo gausybės visokių žvėrių, visų pirma taurų, stumbrų, briedžių, elnių, stirnų, lūšių, kiaunių, lapių, voverių, šermuonėlių ir įvairių kitų, o čia pat upėse aibę nepaprastų žuvų – ne tik tų, kurios veisiasi tose upėse, bet daugybę įvairių ir nuostabių žuvų, atplaukiančių iš jūros, nes netoli Nemuno žiotys, kur Nemunas įteka į jūrą. Prie šitų upių – prie Dubysos, prie Nemuno ir prie Jūros – apsigyveno ir ėmė daugintis (BRMŠ II 378).

Toliau teigiama, kad Palemonas čia – jau Lietuvoje – susilaukė sūnų, Barko, Kūno, Spėros. Pirmasis, vyriausiasis, apsistoja prie Jurbarko, Jūros upės ir Nemuno santakoje, Kūnas jau įkuria miestą Neris ir Nemuno santakoje, taigi tai Kaunas, trečiasis plaukia toliau ir apsigyvena netoli Širvintos upės, palei Spėros ežerą, esantį kelios mylios nuo Kernavės, – taigi kuriami miestai, užimamos strategiškai svarbios vietos. Dausprungas, vienas Palemono bendražygių, eina į Deltuvą. Vėliau į Lietuvą atvykusi grupė sukuria Palemono dinastiją, kur valdžia tradiciškai paveldima, kol Kūno sūnūs Kernius ir Gimbutas persikelia per Nerį ir prieina prie Kernavės, o Gimbutas valdo Žemaičių žemę, Jurbarką ir Kauną. Taigi vyksta ekspansija nuo Baltijos iki Užnerio. Kelionė upėmis rodo, kad

atvykėliai nesiruošė akiai brautis į krašto gilumą, o daugiau naudojo vikingų stiliaus taktiką – keliavo upėmis, tik, priešingai nei vikingų, jų tikslas buvo čia įsikurti, ir gana saugiai. Teritorija, esanti už Neries, apibendrintai tariant, Aukštaitija, pavadinama nuo *litus*, lotyniško Neries pakrantės vardo, o kadangi atėjūnai gyvendami čia grojo trimitais, *tuba*, vietos gyventojai, lotyniškai nemokėję, iš *Litusbania* pasidarė *Lietuva*. Apie etimologijas neverta kalbėti, jos daugiausia bent jau įtartinos, tačiau svarbus pats procesas, tai, kad Palemono palydovai ir giminaičiai telkia žemes ir kuria precedentus: žemės gauna savo vardus, susiejamos su bajorų dinastijomis, ir jas jungia bendra kilmė – Palemonas. Net manant, kad šios legendos yra ne kas kita, kaip į ideologinį politinį visetą sujungtos vietos teritorijų, žemių legendos, tai yra vietos legendų kompiliacija ir komponavimas, be Palemono, kaip tradicijos pradininko, nebūtų bendros ideologijos pagrindo, tik atskirų vietos kunigaikščių, miestų kilmės legendų sampila. Tik per Palemoną ir su juo atkeliavusias gimines visa ši istorija tampa visetu, tikslinga programa ir ideologija.

Lietuvių legendinėje tradicijoje atvykėliai įkuria miestus, suteikia jiems ir gyvenvietėms vardus. Apie tų įvardijimų pagrįstumą kalbėti nebūtina, svarbu pats vyksmas. Galbūt svarbūs ir kryptys, bet čia jau archeologijos tyrinėjimo sritis. Palemonas tampa bendru pradininku, ir taip sukuriama bendrumo ideologija, sąlygiškai taikaus sritinių kunigaikščių tarpusavio sugyvenimo programa, ideologiškai pagrindžiama nuolatinė plėtra. Taigi tai legendinės istorijos ašis, bet ta legendinė tradicija ir Palemono kryptis – įsitvirtinus Lietuvoje veržtis į Rytus, už Neries, rusų žemių link ir dar toliau, – yra realios kunigaikščių politikos pamatas.

Lietuvos religiniai ir dinastiniai (nekro)kulto steiginiai

Lietuvos metraštinis pasakoja apie palemonidų kovas su totoriais, rusais, tarpusavio kivirčius, tačiau kai kada pasitaiko aiškūs ideologiniai / mitologiniai intarpai, kuriuose valdančioji dinastija pasirūpina savo dinastijos religiniais steiginiais ir kultinėmis inovacijomis. Galima sakyti, vyksta logiška tąša – užėmus teritorijas, vien dėl to gana nevienalytes, jog atvykėliai romėnai dar nėra susilieję su vietos gyventojais, liaudimi, reikia valdžią įtvirtinti religiniais steiginiais ir inovacijomis, kurios būtų bendros visiems gyventojams.

Bene garsiausia minima Pajautos istorija:

Didžiajam Lietuvos ir Žemaičių kunigaikščiui Kukovaičiui būnant didžiuoju Naugarduko kunigaikščiu (po Skirmanto mirties), mirė Lietuvos ir Žemaičių didžiojo kunigaikščio Kukovaičio motina Pajauta, sulaukusi žilos senatvės. Ir didysis kunigaikštis Kukovaitis, mylėdamas savo motiną, jos atminimui pagerbti pagal jos išvaizdą pastatė stabą ir pastatė tą savo motinos Pajautos vardo stabą ties Žaslių ežeru. O tą jos stabą garbino ir Pajautą laikė deive. Paskui tas stabas supuvo, ir toje vietoje išaugo liepos. Tąsias liepas garbino ir iki mūsų dienų jas tebedieviną, minėdami tą Pajautą⁹.

Galima palyginti kelis kitus panašius nekrokulto steiginius. Kai mirė Spera, trečiasis Palemono sūnus, valdiniai „jo atminimui romėnų papročiu pastatė stabą ir praminė jį Spera. O paskui tie žmonės, gyvenantys aplinkui, ėmė jam atnašauti aukas ir laikyti jį dievu. Paskui, kai tas stabas sutrūnijo, jie garbino tą ežerą bei vietą ir laikė dievu“¹⁰, arba, kai mirė Kukovaitis, jo sūnus Utenis „savo tėvui atminti padirbo stabą ir

⁹ *Lietuvos metraštinis*, 51–52.

¹⁰ *Ten pat*, 44.

pastatė jį prie Šventosios upės ant vieno kalno, netoli Deltuvos. Ir tajį garbino ir laikė dievu. Paskui tas stabas supuvo, o ten išaugo miškas. Ir žmonės garbino tą mišką ir pavadino jį savo valdovo Kukovaičio vardu¹¹. Taigi ši ištisa nekrokulto centrų steiginių serija, nusitęsusi per kelis šimtmečius, gana neprastai atlieka savo vaidmenį. Valdančiosios dinastijos kultas išties primena kažkokius romėnų imperatorių pomirtinio sudievinimo recidyvus.

Šventaragis patenka į Lietuvos metraščio legendinę dalį kaip kunigaikštis, inicijavęs mirusių valdovų deginimo papročio centralizavimą Vilniuje. Apie Šventaragio religinę reformą, semantiką, vardo etimologiją rašyta daug. Tačiau ne kaip religinis asmuo, o kaip valdovas jis menkai tepasižymėjo, yra stipriai mitologizuotas, kartais darytos prielaidos, kad Šventaragio legenda – tai lietuviškas (Rytų Lietuvoje įsigalėjęs) Sovijaus mito variantas ar atmaina.

Vijūkas-Kojalavičius apie Šventaragį pasakoja: „Rimgaudas [...] Uteniui, Lietuvos ir Poleksijos kunigaikščiui [...] mirus, tapo išrinktas kunigaikščio Šventaragio, beveik kūdikio, globėju“¹²; „Pirmas iš lietuvių valdovų didžiuoju kunigaikščiu pasiskelbė Rimgaudas, Palemono vaikaitis Gimbuto sūnus [...] teisėtas paveldėtojas Šventaragis, globos dingstimi beveik visai nušalintas nuo valdymo, buvo verčiamas tol laukti jam priklausančios valdžios, kol per klastą ir apgaulę viešpatavo Rimgaudas palikuonys“¹³; Rimgaudui mirus, „rodos, Šventaragiui turėjo nušvisti viltis atgauti tėvoniją: nė viena piliečių grupė nebūtų rodžiusi nepalankumo tiems pasikeitimams, jei kunigaikštis tam būtų ryžęsis. Tačiau dėl jauno amžiaus, o gal dėl per daug švelnaus būdo, būdamas, be to, nedrąsus, jis pasikliovė atsargių žmonių patarimais, pasitenkindamas Žemaitija, kurią jam neseniai buvo užleide

valdyti, ir ginčo dėl Lietuvos nepradėjo“¹⁴. Paskui kalbama jau apie senyvą Šventaragį, ramiai nuošalyje pragyvenusį jam skirtus metus, žiloje senatvėje kelerius metus dar pavaldžiusį ir sūnui Gerimantui (kitur tai Skirmantas) liepusiam jį palaidoti Neris ir Vilnelės santakoje.

Apie šį priesaką kalbėta jau daug, vertėtų suitelkti ties Šventaragio biografijos įvadu: jaunas, pernelyg jaunas, neryžtingas kunigaikštis, nustumtas nuo valdžios, jo vardas *Šventa-Ragis* dar kartą nurodo sakralinę tradiciją. Kuriant legendas pasitelkiami – religiniais tikslais – net tie valdovai, kurie politiškai neįsigalėjo, tai parodytų kad ir Pajautos, kaip deivės, garbinamos giraitėje, atvejais.

Palemonidai pagrindžia miestų, vietovardžių kilmę, dinastinius reikalus, o galiausiai įsigali religiška. Iš esmės tai pernelyg sąmoninga ir nuosekli veikla, kad būtų laikoma vientisu pramanu, – juk veikla perteikia per kelis šimtmečius įgyvendinamą programą. Jos, beje, patys metraščio autoriai, rodos, nemato ir vieno ar kito teiginio ar poelgio tikslų nekomentuoją, bet išdėsčius viską logine seka pastebima protingų ir stiprių vyrų įgyvendinama programa, kur romėniškoji idėja, t. y. Palemonas su visais savo vaikais ir palydovais, yra kaip pradas, išeities taškas ir ašis.

Religija, valdžia, tradicija imama kurti pamazū, perimant tai, nuo ko atsispiriama, bandant susivokti aplinkui, ir tik paskui jau suvokiama, kad pagal tokią programą sukurta šalis yra Lietuva.

Aiškinantis, kas yra lietuviai, Palemono ir romėnų tradicijos buvo neįmanoma nepaisyti. O ar tai realija, ar legenda, ar realijų reminiscencijomis pagrįstas legendų ciklas? Atsakymas tikriausiai būtų toks: kultūros istorijai bei identitetui formuotis ir atsilaikyti tai buvo tobulas instrumentarijus, puikiai veikęs, panaudotas konstruojant valstybę ir LDK tautų katilė neleidęs pasimesti lietuviškai gijai.

¹¹ *Lietuvos metraštis*, 51–52.

¹² Vijūkas-Kojalavičius, 92.

¹³ *Ten pat*, 94.

¹⁴ *Ten pat*, 98.